

Εισαγωγή του επιμελητή

Αυτές δεν είναι οι καλύτερες μέρες για την παγκόσμια οικονομία. Ούτε και για την οικονομική επιστήμη. Όποιος παρακολούθησε τις συζητήσεις που προκάλεσε η χρηματοπιστωτική κρίση την περασμένη χρονιά, στις ΗΠΑ και την Ευρώπη, ασφαλώς δεν εξεπλάγη από την έντασή τους. Ήταν λίγο πολύ αναμενόμενη και, εν πάση περιπτώσει, ευπρόσδεκτη σε κοινωνίες που πιστεύουν ότι ο δημόσιος διάλογος παράγει ιδέες και λύσεις.

Ωστόσο, έμεινε εμβρόντητος όταν είδε μια διαμάχη μεταξύ παγκοσμίου κύρους οικονομολόγων να εκφυλίζεται σε επίπεδο γνώσεων εγχειριδίου εισαγωγής στην οικονομική επιστήμη και να εκτοξεύονται κατηγορίες για σφάλματα που ούτε πρωτοετείς φοιτητές δεν διαπράττουν. Διόλου τυχαίοι οικονομολόγοι ανακάλυψαν αίφνης τον νόμο του **Say** (η προσφορά δημιουργεί τη ζήτησή της) και τη λεγόμενη **Treasury view** (καμιά κρατική δαπάνη δεν μπορεί να ενισχύσει την απασχόληση), προκειμένου να αντιπαρατεθούν σε δημοσιονομικές πολιτικές στήριξης των οικονομιών και εκστόμισαν απίστευτες ανοησίες, που μόνο ιδε-

οληπτική τύφλωση μπορεί να τις δικαιολογήσει. Δεν ξενίζει, συνεπώς, ο δηλητηριώδης ισχυρισμός του **P. Krugman** ότι διανύουμε τον «Μεσαίωνα της μακροοικονομικής» –μια εποχή σκότους με την έννοια ότι ξεχάστηκαν γνώσεις και εμπειρία που αποκτήθηκαν κατά την περίοδο της Μεγάλης Κρίσης, όπως ακριβώς τον μεσαίωνα οι άνθρωποι βυθίστηκαν στον πρωτογονισμό, μολονότι προϋπήρξε ο πολιτισμός των Ελλήνων και Ρωμαίων.¹

Ένα ριζοσπαστικό έργο

Το βιβλίο των **G. Akerlof** και **R. Shiller** κυκλοφόρησε ακριβώς στην κορύφωση των διαμαχών, χαιρετίστηκε ως σημαντική συμβολή στην οικονομική σκέψη, και ήδη εντάχθηκε στα εκπαιδευτικά προγράμματα κορυφαίων πανεπιστημίων. Ευεξήγητη επιτυχία. Αποτέλεσμα μακρόχρονης ερευνητικής δουλειάς και συγγραφής, τα *Ζωικά Πνεύματα* είναι διπλός συγγραφικός άθλος. Από τη μια, πρόκειται για ρηξικέλευθο έργο που επιδιώκει να παράσχει μια νέα προοπτική στην οικονομική θεωρία

¹ P. Krugman (2009). How Did Economists Get It So Wrong? *New York Times Magazine*, 2-September. Στο εξαιρετο αυτό δοκίμιο διαβάζει κανείς πληθώρα επιχειρημάτων που βρίσκονται διάσπαρτα στα *Ζωικά Πνεύματα*.

και πολιτική. Από την άλλη, οι συγγραφείς κατάφεραν να γράψουν ένα ευανάγνωστο κείμενο, το οποίο απευθύνεται σε ευρύ αναγνωστικό κοινό. Είναι αυτονόητο, βεβαίως, ότι το βιβλίο δεν παρεκκλίνει ούτε κατ' ελάχιστον από την επιστημονική αυστηρότητα, μολονότι οι απαιτητικοί αναγνώστες θα πρέπει να αρκεστούν στις (κατά τα άλλα διαφωτιστικές) υποσημειώσεις, όπου εξορίστηκαν οι τεχνικές λεπτομέρειες. Επιπλέον, στον πρόλογο και την εισαγωγή, οι συγγραφείς συνοψίζουν τη θεωρία τους και τις συνέπειές της για την οικονομική πολιτική με εξαιρετικά σαφή τρόπο και, ως εκ τούτου, περιττεύει κάθε επίσκόπηση του βιβλίου σε τούτη την εισαγωγή.

Δεν θα περίμενε κανείς λιγότερα από δύο κορυφαίους οικονομολόγους της εποχής μας. Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του **Berkeley**, ο **George Arthur Akerlof** κέρδισε το βραβείο Νομπέλ το **2001** (από κοινού με τους **M. Spence** και **J. E. Stiglitz**) για το δοκίμιο του «**The Market for Lemons: Quality Uncertainty and the Market Mechanism**» (*Quarterly Journal of Economics*, 84, August 1970, 488-500). Ανοίγοντας τον δρόμο για την οικονομική της πληροφoρίας, η περίφημη αυτή εργασία ανέλυσε αγορές ενός προϊόντος στις οποίες οι πωλητές έχουν καλύτερη πληροφόρηση από τους αγοραστές σχετικά με την ποιότητα του προϊόντος (π.χ. η αγορά των μεταχειρισ-

μένων αυτοκινήτων) και επισήμανε τις παθογένειες της ασύμμετρης πληροφορίας. Εν συνεχεία, ο **G. Akerlof** ασχολήθηκε με την ακούσια ανεργία, τη νομισματική πολιτική, τη φτώχεια, την ενσωμάτωση της έννοιας της «ταυτότητας» στην οικονομική, δίδως να αφήνει την παραμικρή αμφιβολία για τον ερευνητικό του προσανατολισμό: «αν υπάρχει ένα αντικείμενο στα οικονομικά που θα έπρεπε να είναι συμπεριφοριστικό, αυτό είναι η μακροοικονομική».

Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του **Yale**, ο **Robert J. Shiller** είναι ο συγγραφέας της παγκόσμιας εκδοτικής επιτυχίας ***Irrational Exuberance*** (Princeton University Press, 2000, ελληνική έκδοση στις Εκδόσεις Λιβάνη), που καθιέρωσε τον, δανεισμένο από μια ομιλία του Άλαν Γκρίνσπαν, όρο «παράλογη ευφορία» ως ισοδύναμο της κορύφωσης του κερδοσκοπικού πυρετού. Έγινε ευρύτερα γνωστός όταν προειδοποίησε για τη φούσκα του **Internet** και εδραίωσε τη φήμη του προβλέποντας το σκάσιμο της φούσκας των ακινήτων από την οποία ξεκίνησε η πρόσφατη χρηματοπιστωτική κρίση. Οι προβλέψεις αυτές δεν ήταν συμπτωματικές, αλλά αποτέλεσμα βαθιάς γνώσης των αγορών, η οποία είχε ήδη αποτυπωθεί στην ανάπτυξη του δεκαετούς δείκτη **P/E** (σε συνεργασία με τον **J. Campbell**), και του δείκτη της αγοράς ακινήτων **S&P/Case-**

Shiller (σε συνεργασία με τους **K. Case** και **A. Weiss**). Παράλληλα, με τον καθηγητή του Πανεπιστημίου του Σικάγου **R. Thaler**, οργάνωσε ένα εργαστήριο, το οποίο στην υπερεικοσαετή πορεία του συνέβαλε αποφασιστικά στη συγκρότηση της συμπεριφοριστικής χρηματοοικονομικής.

Η οικονομική κρίση επανέφερε στο προσκήνιο τον σημαντικότερο ίσως οικονομολόγο του 20ού αιώνα, τον Τζον Μέιναρντ Κέινς. Ο Κέινς πρωταγωνιστεί επίσης στα *Ζωικά Πνεύματα*. Φυσικά, οι συγγραφείς δεν αναλώνονται σε ένα πληκτικό υμνολόγιο του «ήρωα» τους. Το σχέδιο τους είναι μεγαλεπήβολο. Βασισμένοι σε μια ουσιαστική μεν, αλλά εξοβελισμένη από την οικονομική θεωρία διάσταση του έργου του Κέινς, φιλοδοξούν να θεμελιώσουν τη συμπεριφοριστική μακροοικονομική. Διόλου ασήμαντο έργο. Η συγκυρία, όμως, είναι με το μέρος τους. Οι ιδέες τους εμφανίζονται όταν αρχίζουν να καταρρέουν εδραιωμένες πεποιθήσεις δεκαετιών.

Τα αδιέξοδα μιας αυτάρεσκης επιστήμης

Η τρέχουσα κρίση κλόνισε συθέμελα τον εφesusχασμό της οικονομικής πολιτικής, που πίστευε ότι είχε αγγίξει σχεδόν τον απόλυτο βαθμό αποτελεσματικότητας. Το πλαίσιο ήταν

δεδομένο. Η νομισματική πολιτική και οι παρεμβάσεις των κεντρικών τραπεζών είναι απολύτως επαρκείς για την αντιμετώπιση των υφέσεων. Αν υπάρξει κάμψη, η κεντρική τράπεζα δεν έχει παρά να μειώσει τα επιτόκια: καταναλωτές και επιχειρηματίες θα μπορούν να δανειστούν φθηνό χρήμα, η κατανάλωση και η παραγωγή θα χρηματοδοτούνται και η οικονομική δραστηριότητα θα επανέλθει σε προηγούμενα επίπεδα. Γνωστή ως «Η Μεγάλη Μετριοπάθεια» (**The Great Moderation**), η τελευταία εικοσαετής περίοδος ανάπτυξης, χαμηλού πληθωρισμού και ήπιων, βραχύχρονων υφέσεων, εδραίωσε την ψευδαίσθηση ότι «Το κεντρικό πρόβλημα της ύφεσης-πρόβλεψης έχει επιλυθεί, όσον αφορά κάθε πρακτική επιδίωξη» (**R. Lucas**). Αλλά, όταν τα επιτόκια άγγιξαν την περασμένη χρονιά το μηδέν, ενώ ο δανεισμός παρέμενε αναιμικός και η ύφεση επιδεινωνόταν, οι αυταπάτες εξανεμίστηκαν.

Δεν ήταν μόνο η πραγματική οικονομία που δημιουργούσε ευφορία. Παράλληλα, υπερδιογκώθηκε η αυταρέσκεια της οικονομικής επιστήμης, μέχρι του σημείου να ακούγονται, τον Αύγουστο του **2008**, διαβεβαιώσεις ότι «Η κατάσταση της μακροοικονομικής είναι καλή» (**O. Blanchard**). Έναν μήνα μετά, όταν έρχεται ο κατακλυσμός, η δεσπόζουσα θεωρία μένει εκκωφαντικά βουβή, οι πειραματισμοί διadέχονται ο ένας τον άλλον, και οι βεβαιό-

τητες καταρρέουν: «Η μεγάλη πιστωτική κρίση έθεσε εν αμφιβόλω πολλά από όσα θεωρούσαμε ότι γνωρίζαμε για τα οικονομικά» (B. Eichengreen).

Το ζήτημα δεν είναι ότι ελάχιστοι πρόβλεψαν την οικονομική κρίση. Στο κάτω-κάτω της γραφής, ουδείς διανοείται να αμφισβητήσει τη σεισμολογία, μολονότι οι σεισμολόγοι δεν μπορούν να προβλέψουν τους σεισμούς, όπως γνωρίζουμε από πρώτο χέρι στη χώρα μας. Ωστόσο, κανείς επίσης δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι η κρίση οφείλεται σε κάποιο εξωγενές σοκ. Απεναντίας, κοινή είναι η πεποίθηση ότι ήταν απόληξη μιας μακρόχρονης πορείας, και συγκεκριμένων πολιτικών και επιλογών. Τούτων δοθέντων, το μείζον ερώτημα είναι γιατί δεν περνούσε καν από το μυαλό των οικονομολόγων ότι το σύστημα βρισκόταν σε ασταθή τροχιά και υπήρχε το ενδεχόμενο εκτροχιάσής του.ⁱⁱ

Σχηματοποιώντας, δύο τουλάχιστον κεντρικές συνιστώσες της οικονομικής, η μακροοικονομική και η χρηματοοικονομική βρίσκονται στο στόχαστρο, αφού θεωρίες και μοντέλα το-

ⁱⁱ Βλ. σχ. L. Spaventa (2009). *Economists and Economics: What does the Crisis Tell Us? Policy Insight 38*, CEPR, August. Το άρθρο περιέχει συνδέσεις σε πρόσφατα κείμενα κριτικής και πολεμικής. Βλ. ειδικά τα άρθρα των D. Acemoglu, W. Buiter, B. Eichengreen και S. Johnson.

υς (δυναμικά στοχαστικά μοντέλα της γενικής ισορροπίας, θεωρία των πραγματικών επιχειρηματικών κύκλων, ορθολογικές προσδοκίες, υπόθεση της αποτελεσματικότητας των αγορών) εδραίωσαν τη στρεβλή πεποίθηση περί εγγενούς σταθερότητας των αγορών. Κάνοντας ένα βήμα παραπέρα, ορισμένοι ισχυρίζονται πως οι οικονομολόγοι, πρωτίστως εκείνοι της σχολής του Σικάγου που δέσποσαν απόλυτα τις τελευταίες δεκαετίες, ευθύνονται για την κρίση με την έννοια ότι διαμόρφωσαν το πλέγμα των ιδεών μέσα στο οποίο κινήθηκαν οι τραπεζίτες, πολιτικοί και τα στελέχη διεθνών και εθνικών οργανισμών.

Η επικράτηση αυτών των απόψεων οφείλεται σε ποικίλους λόγους, μεταξύ των οποίων πολιτικές σκοπιμότητες και επαγγελματικές προτεραιότητες. Ένας από αυτούς, τον οποίο επισημαίνει και τούτο το βιβλίο, έχει να κάνει με λογικές που επικράτησαν στον ακαδημαϊκό χώρο. Η έως υστερίας εμμονή της οικονομικής να συγκροτηθεί ως επιστημονικός κλάδος στα πρότυπα των φυσικών επιστημών επέβαλλε την εκτενή χρήση των μαθηματικών.ⁱⁱⁱ Αλλά η κατασκευή μαθηματικών μοντέ-

ⁱⁱⁱ Πρβλ. την παρατήρηση του **Andrew Lo**: «Οι οικονομολόγοι υποφέρουν από μια βαθειά ψυχολογική διαταραχή που την ονομάζω ‘φθόνος της φυσικής’. Επιθυμούμε το **99** τοις εκατό της οικονομικής συμπεριφοράς να περιγράφονται από τρεις απλούς φυσικούς νό-

λων απαιτεί δραστικές απλοποιήσεις, οι οποίες συν τω χρόνω οδήγησαν σε διανοητική στείρωση όσον αφορά την κατανόηση της πραγματικής οικονομίας: «Μεγάλο μέρος της σύγχρονης (οικονομικής) βιβλιογραφίας προοδευτικά πέρασε υπό τον έλεγχο καθάρων μαθηματικών, οι οποίοι ήταν απορροφημένοι με θεωρήματα παρά με την ανάλυση της πραγματικότητας» (M. Allais, *Le Monde* 04-09-2009).

Η πρώτη και σημαντικότερη απλοποίηση ήταν να μετατραπεί ο οικονομικώς δρων σε λαπλασιανό δαίμονα, να προικιστεί με απόλυτη ορθολογικότητα. Οι Akerlof και Shiller υποστηρίζουν ότι αν οι άνθρωποι ήταν απόλυτως ορθολογικοί, δεν θα υπήρχαν υφέσεις και κρίσεις. Υπάρχουν, όμως. Επομένως, το ορθολογικό μοντέλο είναι τουλάχιστον ανεπαρκές. Προκειμένου να κατανοηθεί η πραγματική συμπεριφορά των οικονομικώς δρώντων, η μόνη διέξοδος είναι να σπάσουν τα στεγανά και να υπάρξει ώσμωση με την ψυχολογία και τις άλλες κοινωνικές επιστήμες. Και αυτό ακριβώς κάνουν. Στα *Ζωικά Πνεύματα* παρουσιάζεται η μακροοικονομική εκδοχή της συμπεριφοριστι-

μους. Στην πραγματικότητα, οι οικονομολόγοι έχουν 99 νόμους που περιγράφουν τρία τοις εκατό της συμπεριφοράς...» Βλ. σχ. G. Stix (2009). *The Science of Economic Bubbles and Busts. Scientific American Magazine*, July.

κής οικονομικής: μιας εναλλακτικής προσέγγισης των οικονομικώς δρώντων, η οποία εστιάζεται στο πώς η γνωστικότητα, οι συγκινήσεις και άλλοι ψυχολογικοί και κοινωνικοί παράγοντες επηρεάζουν τη λήψη των αποφάσεων και τις συμπεριφορές.

Η συμπεριφοριστική οικονομική

Σύμφωνα με την τυπική θεώρηση της ατομικής οικονομικής συμπεριφοράς, κάθε άτομο έχει ένα καθορισμένο σύνολο στόχων και προτιμήσεων, και επιδιώκει να πετύχει αυτούς τους στόχους κατά άριστο τρόπο, σταθμίζοντας τις επιπτώσεις μιας απόφασης με τις πιθανότητες εμφάνισής τους. Με το κύρος της αξιωματικής θεμελίωσης των αποφάσεων υπό αβεβαιότητα, που πρότεινε ο **L. Savage** το **1954**, η πλήρης ορθολογικότητα των δρώντων επεβλήθη πλήρως: οι αποφασίζοντες εκτιμούν τις («υποκειμενικές») πιθανότητες των ενδεχομένων μιας απόφασης με βάση τις πεποιθήσεις τους, επιλέγουν με κριτήριο την προσδοκώμενη χρησιμότητα, και αναπροσαρμόζουν τις πιθανότητες όταν ανακūψουν νέες πληροφορίες. Είναι γεγονός ότι, παρά τις υπερφυσικές ιδιότητες με τις οποίες προικίζει τους δρώντες, η θεωρία ερμήνευσε ικανοποιητικά πολλά φαινόμενα της πραγματικής ζωής. Ωστόσο, γρήγορα ξεχάστηκε ότι το μοντέλο της προσδοκώμενης χρησιμότητας ήταν κανονιστικού χαρακτήρα

και, εξαιτίας και ενός ιδιότυπου διανοητικού ιμπεριαλισμού της οικονομικής επιστήμης, αναγορεύτηκε στο κατεξοχήν μοντέλο για την περιγραφή της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Φυσικά, υπήρξαν αντιδράσεις. Η πρώτη μεγάλη σύγκρουση με το μοντέλο της ορθολογικής επιλογής προήλθε από τον **H. A. Simon**, ο οποίος ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '50 υποστήριξε ότι οι οικονομικώς δρώντες έχουν περιορισμένες γνωστικές και υπολογιστικές ικανότητες και, συνεπώς, ότι η ορθολογικότητά τους είναι περιορισμένη.^{iv}

Η οριστική ρήξη ήρθε τη δεκαετία του '70 από τους ψυχολόγους **D. Kahneman** και **A. Tversky**, οι οποίοι μέσα σε μια δεκαετία ολοκλήρωσαν το ερευνητικό τους πρόγραμμα, θεμελιώνοντας αυτό που σύντομα θα ονομαζόταν *συμπεριφοριστική οικονομική*.^v Με σειρά

^{iv} Βλ. σχ. **H. A. Simon (2006)**. *Οι Επιστήμες του Τεχνητού*. Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, Εισαγωγή, μετάφραση και σημειώσεις Κ. Π. Αναγνωστόπουλος' και **J. March, H. A. Simon (2003)**. *Οργανώσεις*. Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, Επιστημονική επιμέλεια και εισαγωγή Κ. Π. Αναγνωστόπουλος.

^v Τα δύο κλασικά πλέον άρθρα τους είναι τα **A. Tversky, D. Kahneman (1974)**. Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases. *Science* 185, 1124-1131' και **D. Kahneman, A. Tversky (1979)**. Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica* 47(2), 263-292.

εμπειρικών ερευνών έδειξαν ότι οι άνθρωποι δεν συμπεριφέρονται σύμφωνα με το μοντέλο της προσδοκώμενης χρησιμότητας όταν κρίνουν ή αποφασίζουν. Προκειμένου να ερμηνεύσουν τις συστηματικές αποκλίσεις που παρατηρούνται από το κανονιστικό μοντέλο των αποφάσεων, οι **Kahneman** και **Tversky** υποστήριξαν ότι τα άτομα χρησιμοποιούν ευρετικές, δηλαδή απλούς εμπειρικούς κανόνες, για να κρίνουν και απλοποιημένες στρατηγικές για να αποφασίζουν. Οι πρώτες ευρετικές που εντοπίστηκαν ήταν η διαθεσιμότητα (**availability**), η αντιπροσωπευτικότητα (**representativeness**), και η αγκύρωση και προσαρμογή (**anchoring and adjustment**). Έκτοτε έχει εντοπιστεί πληθώρα άλλων ευρετικών.

Το έργο τους κατέληξε στη διατύπωση της θεωρίας της προοπτικής (**prospect theory**), μιας εναλλακτικής προσέγγισης της λήψης αποφάσεων υπό διακινδύνευση, η οποία αρθρώνεται στα εξής: (α) οι άνθρωποι επηρεάζονται από την πλασίωση (**framing**), δηλαδή το περιβάλλον, το κλίμα μέσα στο οποίο λαμβάνονται οι αποφάσεις, συμπεριλαμβάνοντας σε αυτή ό,τι γεννάται από τους ίδιους τους ανθρώπους, όπως οι λεγόμενοι νοητικοί λογαριασμοί· (β) αξία επισυνάπτεται σε κέρδη και ζημίες παρά στα τελικά αποτελέσματα, και δεν επισυνάπτονται πιθανότητες αλλά βά-

ρη· (γ) οι άνθρωποι αποδίδουν μεγαλύτερη σημασία στις ζημίες παρά στα κέρδη.

Εκτοτε η ανάπτυξη της συμπεριφοριστικής οικονομικής, και ειδικότερα της συμπεριφοριστικής χρηματοοικονομικής, υπήρξε ραγδαία.^{vi} Σήμερα, η συμπεριφοριστική οικονομική εδράζεται στα λεγόμενα «δυικά συστήματα» σκέψης –δύο τρόπους σκέψης, που αντιστοιχούν στη διαίσθηση και τον συλλογισμό, γνωστών ως «Σύστημα 1 και Σύστημα 2».^{vii} Το Σύστημα 1 είναι ολιστικό, παράλληλο και άρα γρήγορης επεξεργασίας, χρησιμοποιεί συσχετίσεις και κωδικοποίηση εικόνων και μεταφο-

^{vi} Για μια έξοχη επισκόπηση της συμπεριφοριστικής οικονομικής βλ. C. F. Camerer, G. Loewenstein (2003). *Behavioral Economics: Past, Present, Future* στο C. F. Camerer, G. Loewenstein, M. Rabin (eds.) *Advances in Behavioral Economics*. Princeton University Press· και της συμπεριφοριστικής χρηματοοικονομικής βλ. N. Barberis, R. Thaler (2003). *A Survey of Behavioral Finance* στο G. Constantinides, M. Harris, R. Stulz (eds.), *Handbook of the Economics of Finance*, North-Holland.

^{vii} Χρησιμοποιούνται επίσης οι όροι «εμπειρικό και ορθολογικό σύστημα» και «εμπειρικό και αναλυτικό σύστημα». Βλ. σχ. D. Kahneman (2003). *Maps of Bounded Rationality: A Perspective on Intuitive Judgment and Choice*. *American Psychologist*, September, 697-720· K. E. Stanovich, R. F. West (2000). *Individual Differences in Reasoning: Implications for the Rationality Debate*. *Behavioral and Brain Sciences*, 23, 645-665.

ρών, είναι προσανατολισμένο σε λύπη-ευχαρίστηση και αυταπόδεικτης ισχύος. Από την άλλη, το Σύστημα 2 είναι αναλυτικό, σε-ριακό και άρα αργής επεξεργασίας, χρησιμο-ποιεί κανόνες και κωδικοποίηση με σύμβολα, λέξεις και αριθμούς, είναι προσανατολισμένο στη λογική, και αντλεί την ισχύ του από τη λογική και τα γεγονότα. Το Σύστημα 1 είναι συχνά συγκινησιακά φορτισμένο, ο δε ρόλος του στην υποκίνηση συμπεριφορών πρωταρχι-κός: κάθε ερέθισμα προκαλεί μια θετική ή αρνητική θυμική αξιολόγηση, ενσυνείδητη ή μη, η οποία υποκινεί αντιδράσεις.^{viii}

κίνητρα Απαντήσεις	οικονομικά	μη οικονο-μικά
ορθολογικές		

^{viii} Σε τούτη τη βασική θυμική αντίδραση εδράζεται η «θυμική ευρετική» (**affect heuristic**), που προτά-θηκε από τον **P. Slovic** και τους συνεργάτες του. Η θυμική ευρετική συνδέεται με το έργο του νευρολό-γου **A. Damasio**, ο οποίος με βάση κλινικές μελέτες κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, αφενός, ο περιορισμός στις συγκινήσεις μπορεί να συνιστά σημαντική πηγή ανορθολογικής συμπεριφοράς και ότι, αφετέρου, η δύναμη της λογικής και η συγκινησιακή εμπειρία φθίνουν συγχρόνως. Οι συγκινήσεις και οι συναισθη-ματικές καταστάσεις επηρεάζουν ποικιλοτρόπως, θε-τικά και αρνητικά, τις κρίσεις και αποφάσεις, τον τρόπο επίλυσης προβλημάτων και τη στάση έναντι ε-πικίνδυνων καταστάσεων.

ανορθολογικές		
---------------	--	--

Η συνύπαρξη των δύο αυτών αλληλεπιδρώντων συστημάτων που καθορίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά, -η ορθολογικότητα και η διαίσθηση, ο ψυχρός υπολογισμός και τα συναισθήματα- έχει πίσω της μια μακρά παράδοση, η οποία περνώντας από τον Άνταμ Σμιθ φθάνει μέχρι τον Αριστοτέλη.^{ix} Ανταποκρίνεται επίσης σε ό,τι γνωρίζουμε από την καθημερινή μας ζωή. Ως καταναλωτές ή παραγωγοί, ακόμη και στις προσωπικές μας αποφάσεις, ούτε παράλογοι είμαστε, ούτε υπολογιστικές μηχανές. Έστω και αν το ορθολογικό μοντέλο θεωρηθεί απολύτως επαρκές προκειμένου να μελετηθεί το πάνω αριστερά κελί του πίνακα (βλ. το κεφ. 14),^x στοχοθετημένες ορθολογικές

^{ix} Στο Βιβλίο 2 της *Ρητορικής* γίνεται εκτενής ανάλυση των συγκινήσεων (των «παθών» κατά τον Αριστοτέλη). Από τα *Ζωικά Πνεύματα* ίσως δημιουργηθεί η εντύπωση μιας μονομέρειας του Α. Smith. Αυτό θα ήταν άδικο για τον συγγραφέα της *Θεωρίας των Ηθικών Συναισθημάτων*. Ο άνθρωπος κατά τον Άνταμ Σμιθ είναι ον με «πάθη» και συγχρόνως «αμερόληπτος παρατηρητής», αλλά σε καμιά περίπτωση ένας απαθής ορθολογιστής που λειτουργεί αποκλειστικά με οδηγό το ίδιο συμφέρον του.

^x Δεν είναι καθόλου προφανές ότι το μοντέλο της προσδοκώμενης χρησιμότητας είναι επαρκές προκειμένου να μελετηθεί το πάνω αριστερά κελί του πίνακα.

συμπεριφορές, γνωσιακοί και υπολογιστικοί περιορισμοί, καθώς και θυμικές συμπεριφορές εξαρτώμενες από συγκινήσεις, όπως ο φόβος και η οργή, πρέπει να συνυπολογίζονται προκειμένου να συμπληρωθούν τα κελιά του πίνακα. Επομένως, τα ζωικά πνεύματα, τα αισθήματα των ανθρώπων, είναι απαραίτητα αν θέλουμε να κατανοήσουμε τόσο τις μεμονωμένες αποφάσεις, όσο και τις μακρο-συμπεριφορές.

Τα ζωικά πνεύματα

Ο όρος «ζωικά πνεύματα» (*animal spirits*), τον οποίο έκανε διάσημο ο Κέινς στα οικονομικά, προέρχεται από τον Γαληνό. Κεντρικό στοιχείο της νευροφυσιολογίας μέχρι τον 17ο αιώνα, τα ζωικά πνεύματα θεωρούνταν νευρικές δυνάμεις, ρευστά που κυκλοφορούσαν μεταξύ εγκεφάλου και σώματος, καθορίζοντας την αίσθηση και την κίνηση. Έκτοτε εξαφανίζονται μεν από τις επιστημονικές προσεγγίσεις, αλλά εξακολουθούν να είναι παρόντα στη λογοτεχνία, λόγου χάρη στον *Ροβινσώνα*

Εν πάση περιπτώσει, η πλειονότητα των μελετητών αποδέχεται ως ελάχιστη βάση τον κανονιστικό χαρακτήρα του μοντέλου, ούτως ώστε να υπάρχει μια σταθερή αναφορά βάσει της οποίας θα μπορούν να ορίζονται οι αποκλίσεις.

Κρούσο του **Daniel Defoe** και στο *Περηφάνια* και *Προκατάληψη* της **Jane Austen**.

Φαίνεται πως ο Κέινς δανείστηκε τον όρο από τον Καρτέσιο, ο οποίος είχε γράψει εκτενώς περί ζωικών πνευμάτων τόσο στην *Πραγματεία του Ανθρώπου* (*Traité de l'homme*), όσο και στα *Πάθη της Ψυχής* (*Les passions de l'âme*), το τελευταίο δημοσιευμένο εν ζωή βιβλίο του (1649). Σε χειρόγραφες σημειώσεις του, δίπλα σε μια περικοπή από *Τα Πάθη της Ψυχής* –«Το σώμα κινείται από ζωικά πνεύματα, τα φλογερά σωματίδια του αίματος που αποστάζονται από τη θερμότητα της καρδιάς»– ο Κέινς σχολιάζει «ασυνείδητη νοητική δράση».

Εν πάση περιπτώσει, η έννοια θα πρέπει να συσχετιστεί με την εδραιωμένη πεποίθηση του Κέινς για το αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ επικινδυνότητας και αβεβαιότητας: «η γνώση μας σχετικά με το μέλλον είναι κυμαινόμενη, ασαφής και αβέβαιη» και «πολύ αβέβαιο δεν σημαίνει το ίδιο πράγμα με το πολύ απίθανο». Οι απόψεις αυτές είναι συναφείς με τη θέση του **F. H. Knight** ότι η επικινδυνότητα (**risk**) είναι θεμελιωδώς διαφορετική από την αβεβαιότητα (**uncertainty**), με την έννοια ότι στη μεν πρώτη ο αποφασίζων μπορεί να επισυνάψει μαθηματικές πιθανότητες στα ενδεχόμενα μιας απόφασης, στη δε αβεβαιότητα

η τυχαιότητα δεν μπορεί να εκφραστεί με μαθηματικές πιθανότητες.

Μολονότι απορρίπτει την ιδέα της πλήρους ανορθολογικότητας («δεν θα έπρεπε να συμπεράνουμε... ότι τα πάντα εξαρτώνται από κύματα ανορθολογικής ψυχολογίας»), ο Κέινς υποστηρίζει πως, όταν το μέλλον είναι αβέβαιο και ασαφές, οι άνθρωποι στηρίζονται στα αισθήματά τους, σε ό,τι ονομάζει ζωικά πνεύματα. Δίνοντας ψυχολογική διάσταση στην έννοια, ο Κέινς ανήγαγε τα ζωικά πνεύματα σε κεντρική παράμετρο της οικονομικής ζωής, διότι «η ατομική πρωτοβουλία θα είναι επαρκής μόνον όταν ο λογικός υπολογισμός συμπληρώνεται και υποστηρίζεται από ζωικά πνεύματα, ώστε η σκέψη της τελικής καταστροφής, που συχνά κυριεύει τους πρωτοπόρους... παραμερίζεται, όπως ο υγιής άνθρωπος παραμερίζει την πρόβλεψη του θανάτου» (Γενική Θεωρία, κεφ. 12). Και αυτή η έμφυτη παρώθηση για δράση, η εμπιστοσύνη στις προβλέψεις, το επίπεδο των επενδύσεων «εξαρτώνται υπερβολικά από την πολιτική και κοινωνική ατμόσφαιρα».

Δυστυχώς, οι απόψεις του Κέινς είχαν ακριβώς τη μοίρα των «παθών», τα οποία προκειμένου να χαλιναγωγηθούν βαθμηδόν αντικαταστάθηκαν από το συμφέρον.^{x1} Το αξιοπερί-

^{x1} Η πορεία υποκατάστασης των «παθών» από το «συμφέρον» περιγράφεται στο Α. Ο. Hirschman (2003). Τα

εργο είναι ότι οι πρώτοι που απεμπόλησαν τα ζωικά πνεύματα ήταν οι ίδιοι οι κείνσιανοί, όπως αποδεικνύει αυτό το βιβλίο.

Μια εποχή ανατροπών

Τα *Ζωικά Πνεύματα* κυκλοφορούν σε εποχή ανατροπών. Με το σκάσιμο της φούσκας των ακινήτων στις ΗΠΑ και τη χρηματοπιστωτική κρίση έσκασαν επίσης τρεις φούσκες που σφράγισαν την περασμένη τριακονταετία. Μια πολιτική φούσκα, καταρχάς. Η πεποίθηση ότι «το κράτος δεν είναι η λύση, αλλά το πρόβλημα» (Ρ. Ρέιγκαν), ότι ρυθμίσεις και κρατική παρέμβαση μόνο αρνητικές συνέπειες έχουν στην οικονομία. Είδαμε πολιτικούς ηγέτες που μόνο η σκέψη της κρατικής παρέμβασης τους προκαλούσε πονοκέφαλο να μεταμορφώνονται εν μια νυκτί σε διαπρύσιους κείνσιανούς. Φυσικά, η αδράνεια δεν πρέπει να υποτιμηθεί, αλλά το οικοδόμημα καταρρέει ταχύτατα. «Ορισμένοι συντηρητικοί πιστεύουν

Πάθη και τα Συμφέροντα. Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, Επιστημονική επιμέλεια και επίμετρο Κ. Π. Αναγνωστόπουλος. Διαχωρίζοντας βαθμhdόν το πεδίο της οικονομίας από την πολιτική και την ηθική, οι διανοητικές αυτές διεργασίες οδήγησαν στη χειραφέτηση της οικονομικής επιστήμης, στην οποία η επιδίωξη του ατομικού υλικού συμφέροντος θεωρείται ικανή για να περιγράψει τις συμπεριφορές.

ότι η κρίση είναι το αποτέλεσμα απερίσκεπτων κυβερνητικών πολιτικών. Εγώ πιστεύω ότι πρόκειται για αποτυχία της αγοράς.» δεν διστάζει να γράψει ο διακεκριμένος συντηρητικός διανοούμενος **R. Posner**.

Μια ιδεολογική φούσκα, επίσης. Η πεποίθηση ότι οι αγορές αυτορρυθμίζονται, ότι η επιδίωξη του ιδίου συμφέροντος παράγει τις βέλτιστες εκροές για την κοινωνία. Η εξόδιος ακολουθία του νεοφιλελευθερισμού ήταν σύντομη. Ο πρώτος επικήδειος εκφωνήθηκε τον Οκτώβριο του **2008** από τον Άλαν Γκρίνσπαν που δήλωσε «σοκαρισμένος» όταν ανακάλυψε ότι η ιδεολογία περί αυτορρύθμισης των αγορών δεν ήταν ορθή· και ο δεύτερος από τον Πρόεδρο Μπους που εξομολογήθηκε δύο μήνες αργότερα στην τελευταία συνέντευξή του στο **CNN**: «Εγκατέλειψα τις αρχές της ελεύθερης αγοράς για να σώσω το σύστημα της ελεύθερης αγοράς»...

Μια επιστημονική και διανοητική φούσκα, τέλος. Μια συστημική κρίση διαπερνά τη δεσπόζουσα οικονομική θεωρία. Η κατάρρευση της Σχολής του Σικάγου, άφησε ένα κενό σε γενιές οικονομολόγων που είχαν ανατραφεί με τα δόγματά της. Οι **quants** ανακάλυψαν ότι τα μοντέλα τους ήταν «σάπια» (**E. Derman**)· η αποτελεσματικότητα των αγορών –«το πιο σημαντικό σφάλμα στην ιστορία της οικονομικής θεωρίας» (**R. Shiller**)– αποδείχθηκε ανυπόστατη· και «η μακροοικονομική των πλήρων α-

γορών... το πιο αξιοσημείωτο θεωρητικό θύμα [της χρηματοπιστωτικής κρίσης]» (W. Buiter).

Εντούτοις, αν τα πράγματα λίγο πολύ ξεκαθάρισαν πλέον σε πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, δεν είναι βέβαιο ότι το ίδιο ισχύει για την οικονομική επιστήμη. Η Ιστορία το έχει αποδείξει ξανά και ξανά. Έστω κι αν χρειάζεται να προσθέτει διαρκώς επικύκλους, μια εσφαλμένη θεωρία μπορεί να ζει και να βασιλεύει ενόσω δεν έχει διατυπωθεί μια πειστική εναλλακτική θεωρία. Πάντως, είναι πασίδηλο πλέον ότι, προκειμένου να διατυπωθούν αποτελεσματικές πολιτικές, πρέπει οι οικονομικώς δρώντες να αντιμετωπιστούν όπως πράγματι είναι και όχι ως εξιδανικευμένες υπολογιστικές μηχανές.

Παρά τον δρόμο που ασφαλώς έχει μπροστά της, η συμπεριφοριστική οικονομική ήδη σκιαγράφησε μια ρεαλιστική εικόνα της συμπεριφοράς των οικονομικώς δρώντων. Συμπεριφοριστής οικονομολόγος *avant la lettre*, ο Κέινς αποκάλυψε τη σκοτεινή πλευρά της μακροοικονομικής συμπεριφοράς. Στις επόμενες δεκαετίες, το μάθημα του ξεχάστηκε. Τα *Ζωικά Πνεύματα* αναζωογονούν και διευρύνουν το πνεύμα του έργου του. Καιρός ήταν. Και δεν χρειάζονται φοβερές ικανότητες για να προβλέψουμε ότι εφεξής θα βλέπουμε με διαφορετική ματιά τη λειτουργία των οικονομιών.

Κ. Π. Αναγνωστόπουλος
Εάνθη, Οκτώβριος 2009